

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292456>

УДК 94(477) “1775-1800”

DEMOGRAPHY OF SOUTHERN UKRAINE IN THE LAST QUARTER OF THE 18th CENTURY: SCIENTIFIC MODELS AND THE RESULTS OF THEIR IMPLEMENTATION

Petro Boiko

PhD (History)

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

4, Tryochsvyatytelska, Str.,

Kyiv, 01001, Ukraine

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-7962-3504>

E-mail: bojkozp@gmail.com

Citation: Boiko, P. (2023). Demography of Southern Ukraine in the last quarter of the 18th century: scientific models and the results of their implementation. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 42 – 52.

Submitted: 12.11.2023

Annotation

This article explores the demographic processes in the territories of the former Domain of the Lower Zaporizhian Host of the last quarter of the XVIIIth century. It has been shown that the relevance of this research goes well beyond the scope of demography and is closely related to the modern tendencies of using 'Novorossiya' concept. The developed research model is based on information from registers of births, marriages and deaths, as well as on findings, map books and audit evidence and envisages the use of demographic and sociological methods of research of the impact of Zaporizhian Cossacks and various migrant streams on population social structure and of horizontal contacts between its different segments. The reasons arise to explore the fertility dynamics in families representing different social segments: urban commoners, subjects of landlords, the military and their subjects. It has been shown that the fact of excess mortality among the military was enhanced by the effect of restrictions imposed by age peculiarities and ex-soldiers' matrimonial strategies on natural increase in this social category. Opportunities for expansion in the number of non-Ukrainian population through settlement of the military in the surroundings decreased. Information from registers of births, marriages and deaths about godparents and married couples has enabled the use of M. Granovetter's option of 'the Strength of the Weak Ties' permitting to identify informal small reference groups at the level of populated localities, their role and number in a community, their isolated or open status, formation criteria, number of their members and period of existence. The suggested model offers the possibility to trace the process of ex-Zaporizhian Cossacks transition to other social categories, degree of settlement in a region of influx from various Ukrainian lands as well as from typical Muscovite regions.

Key words: demography, registers of births, marriages and deaths, descriptive and statistical sources, birth rate, death rate, population composition evolution.

ДЕМОГРАФІЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.: НАУКОВІ МОДЕЛІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ

Петро Бойко

Кандидат історичних наук
Інститут української археографії та
джерелознавства
імені М. С. Грушевського
НАН України
вул. Трьохсвятительська 4,
Київ, 01001, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-7962-3504>
E-mail: bojkozp@gmail.com

Цитування: Бойко П. Демографія Південної України останньої чверті XVIII ст.: наукові моделі та результати їх застосування. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОРМ, 2023. Вип. 18. С. 42 – 52.

Отримано: 12.11.2023

Анотація

У статті аналізуються демографічні процеси на території колишніх Вольностей Війська Запорозького Низового останньої чверті XVIII ст. Показано, що актуальність такого дослідження далеко виходить за рамки демографії й тісно пов'язана з сучасними тенденціями використання концепції «Новоросії». Опрацьована модель дослідження опирається на інформацію метричних книг, а також відомості, атласи, матеріали ревізій й передбачає використання демографічних та соціологічних методів дослідження впливу запорожців і різних потоків переселенців на соціальну структуру населення та горизонтальних контактів між різними його прошарками. З'являються підстави з'ясувати динаміку народжуваності в сім'ях з різних соціальних верств: міщан, поміщицькі піддані, військові та їхні підданих. Показано, що факту надлишкової смертності серед військових підсилює вплив тих обмежень, які накладали на природний приріст у цій соціальній групі вікові особливості та шлюбні стратегії відставних

солдатів. Мілів потенціал для збільшення частки неукраїнського населення шляхом осадження в краї військових.

Найважливішою в метричних книгах інформація про хрещених батьків та одружених створює можливості для застосування опції «сили слабких зв'язків» М. Грановеттера, дозволяючи виявити на рівні населених пунктів неформальні малі референтні групи, їхнє місце та кількість у громаді, замкнутість чи відкритість, критерії утворення, кількісний склад та період існування. Запропонована модель дозволяє простежити процес перетікання колишніх запорожців в інші соціальні групи, ступінь осідання в регіоні допливів з різних українських земель, а також властиво московських регіонів.

Ключові слова: демографія, метричні книги, описово-статистичні джерела, народжуваність, смертність, еволюція складу населення.

Потенційна джерельна база дослідження імперських трансформацій на території колишніх Вольностей Війська Запорозького Низового дозволяє підступитися до питання про тенденції реального кількісного співвідношення населення різного походження, а також з'ясувати демографічні процеси в різних соціальних групах, а відповідно й еволюцію первісного співвідношення між населенням різного походження. З'ясування цих та суміжних проблем дуже важливе для відповіді на питання про подальше цивілізаційне ество цієї території – Південна Україна чи «Новоросія». Специфіка кодування інформації вимагає дослідницьких підходів, покликаних передусім подолати обмеження тих чи інших описово-статистичних джерел.

Відправним пунктом є той факт, що основна мета фіскальних органів, які проводили описування й продукували описово-статистичні джерела, полягала в оптимізації системи оподаткування. Оскільки ж податки залежали від «прописки» суб'єкта в тій чи іншій соціальній групі, головна увага концентрувалася саме на них. Поява в описах рубрик, пов'язаних з етнічністю, не була самоціллю, а зумовлювалася

тим, що наданий Петербургом певній групі населення специфічний соціальний статус насамперед сигналізував про походження її членів і понятійно відбивав його: наприклад, «малоросіяни» (йшлося про вихідців з колишньої Гетьманщини), «поляки» (у переважній більшості українці з Правобережжя), «колишні запорожці» тощо. Проте й у таких випадках потрібні додаткові дослідницькі процедури. Скажімо, під поняттям «поляк» в описово-статистичні документи, як свідчать зазначені в деяких із них імена та прізвища конкретних осіб, могли потрапити й етнічні поляки, а не лише українці з Правобережжя. Впадає в око, що ревізії 1782 та 1795 рр. не фіксували населення за етнічним походженням у тих випадках, коли це не впливало на розмір оподаткування [3, с. 41; 12, с. 46].

Серед описово-статистичних джерел під кутом визначення кількісних параметрів населення краю на особливому рахунку є відомості кількості населення Азовської та Новоросійської губерній 1778 – 1779 рр. Документи були укладені за наказом генерал-губернатора Г. Потьомкіна, зацікавленого в тому, щоб мати вірогідні уявлення про стан залюднення краю. Новоросійська губернська канцелярія зробила спробу з'ясувати кількісний склад усіх соціальних груп населення губернії залежно від етнічного походження. Відомість 1778 р. містить інформацію про чисельність українців, греків, волохів, московитів, «поляків», болгар, сербів, угорців, македонців, турків, німців та калмиків. При цьому московити представлені двома групами: «правовірні» та старообрядці. Вказано пропорції населення за статтю. Етнічний склад подано за провінціями відповідно до територіально-адміністративного поділу 1776 р. (Єлисаветградська, Слов'янська, Херсонська) і повітами (Кременчуцький та Новосанжарівський).

Інформаційні можливості відомості спростовують твердження В. Кабузана про перевагу в Новоросійській губернії населення московського походження в 1760 – 1770-х рр. [2, с. 57 – 61]. За відомістю, воно становило в Новоросійській губернії 12 529 осіб, тоді як українське – 140 387 осіб, тобто з перевищенням майже в 11 разів [17, арк. 121 зв.]. При цьому не можна оминати увагою той факт, що купецтву московського походження (1267 осіб) перевагу над українським (408 душ) забезпечили старообрядці, адже старообрядців-купців нараховувалося в Єлисаветградській провінції та Кременчуцькому повіті 873 особи. Це ж стосується і підстав переваги московитів серед міщан, цехових, а також державних селян (старообрядці становили 10 509 осіб).

Відомість з Азовської губернії від 27 квітня 1779 р. має інший формуляр. Окрім показників кількісного, етнічного та соціального складу населення в рамках повітів, документ подає дані за населеними пунктами із зазначенням власників. Появу такої відмінності між відомостями слід пов'язати зі впливом Азовського губернатора Василя Черткова, який часто подавав Г. Потьомкіну особливі пропозиції («мненія») стосовно внесення змін у стратегії перетворень. Ретельно виконуючи свої обов'язки, В. Чертков часто практикував інспекції ввірених йому територій [1, с. 16 – 17]. та віддавав накази про укладання статистичних оглядів.

Згадана відомість відображає соціальний та етнічний стан у 463-х населених пунктах, а також на територіях, на яких формально ще не значилися засновані поселення. Кількість мешканців подано як за чоловічою, так і за жіночою статтю. У графі «каких націй» містяться рубрики: московити, українці («малоросіяни»), «поляки» (вихідці з Правобережної України), серби, греки, угорці, німці, грузини, волохи, болгары, вірмени, турки, євреї-вихрести, арапи, татари, башкирці, англійці, албанці, пруси, молдавани, роми, швейцарці, македонці, словенці, австрійці, німці, а

також колишні запорожці. Як і у випадку з відомістю по Новоросійській губернії, подеколи слід додатково з'ясовувати реальне наповнення кожної з них, оскільки загальник може позначати не етнічну ознаку, а територію виходу того чи іншого контингенту, її належність до інших політичних суб'єктів тощо.

Для з'ясування ступеня залюднення території в запорозькі часи, а також особливостей еволюції чисельності та етнічного складу населення важливо, що у відомості все воно поділене на дві категорії: ті, що мешкали до створення Азовської губернії, і ті, що прибули опісля. Загалом, за відомістю, до появи Азовської губернії на її теренах проживало 154 655 осіб (з них чоловічої статі – 83 032, жіночої – 71 623), а з початку існування губернії і до складання відомості 1779 р. ця кількість збільшилася на 68 657 осіб (з них чоловічої статі – 38 287, жіночої – 30 370). Українське населення станом на 1779 р. мало триразову перевагу 138 671 чол. проти 45 812 московитів, становлячи 62 % від загальної кількості [16, арк. 119 зв. – 120]. У подальшому ця перевага лише зростала, що потягнуло за собою визнання навіть у російській історіографії того, що на території колишнього Війська Запорозького Низового «завжди переважали українці» [12, с. 131]. За матеріалами V ревізії 1794 – 1796 рр., яка охоплювала все населення краю, у Катеринославській губернії українців налічувалося 80%, у Херсонській – 85 % [13, с. 211]. За X ревізією 1858 р. по Катеринославській та Херсонській губерніях українське населення становило 79,01 %, а в Новомосковському та Верхньодніпровському повітах його чисельність перевищувала 90 % [19, с. 9 – 12].

Але зазначені у відомості 1779 р. показники у будь-якому разі не можна сприймати за абсолютні. Радше вони відбивали головні тенденції і пропорції. Промовисто про це свідчать хоча б дані з графи «колишні запорожці». Зазначена у відомості чисельність цієї групи наближена до тієї, яка фігурує в іменних списках запорозьких козаків і старшини, укладених на території губернії в кінці 1775 – на початку 1776 рр. А отже, відомість так само, як і списки, відображає не сукупність усіх колишніх запорожців, а лише ту їхню частину, яка не брала участі в заворушеннях на Запорожжі, а за свою службу під час війни з Туреччиною 1768 – 1774 рр. отримувала грошову платню та провіант [20, с. 12].

Наведений приклад наочно ілюструє, що підрахунки на рівні подібних відомостей, а також атласів можуть використовуватися лише для з'ясування загальних тенденцій. Особливості інформаційного потенціалу масових описово-статистичних джерел унеможливають використання одного з різновидів для визначення кількісного, соціального та етнічного складу населення. Кожен різновид має свої особливі прогалини, які спотворюють загальну картину і призводять до появи хибних історіографічних кліше. Механічне додавання показників неприпустиме, оскільки об'єктами обрахування ставали щоразу інші групи населення. Вихід полягає в поєднанні інформації з різних видів джерел: відомості, описи до атласів, метричні, сповідні та окладні книги, матеріали ревізій, комплекс супровідної документації. Неодмінною умовою є врахування особливостей укладання кожного з них та охоплення ними тих чи інших категорій населення. Тільки за таких умов з'явиться перспектива дослідження взаємовідносин між різними групами, переливання людності з одного до іншого соціальних прошарків, співвідношення механічного та природного приросту на рівні окремо взятих населених пунктів, зрештою, роль допливів різного етнічного походження в еволюції населення міст.

В усіх цих випадках одне з принципових питань полягає у розв'язанні проблеми відсутності колишніх запорожців в описово-статистичних джерелах,

починаючи з 1780-х рр. Адже обмеження уваги до лише тих прошарків, які увійшли до відомостей, атласів, матеріалів ревізій, не виправдано занижує оцінку впливу запорожців на подальше залюднення краю. Коштом традиційного запорозького населення непомірно зростає роль нових землевласників та заведених ними переселенців. У кінцевому підсумку, все це працює на мінімізацію запорозької спадщини, вистеляючи дорогу до сприйняття з «розумінням» ідеологеми «Новоросії».

Ще в 1779 р. відомість щодо кількості населення Азовської губернії, як зазначалося вище, оперує категорією «колишні запорожці». При цьому у двох повітах вони взагалі домінували. Підсичуючись перевагою допливів з Гетьманщини та Правобережної України у структурі зовнішніх переселенців, це заклало підвалини подальшого перебування краю в українському полі попри всі імперські зусилля перетворити його на «Новоросію».

Зокрема, у Павлоградській міській окрузі значиться загалом 75 поселян: 57 колишніх запорожців, 5 українців з Правобережжя, 5 – з колишньої Гетьманщини і лише 8 московитів [16, с. 111 зв.]. У відомості за 19 січня 1779 р., де немає інформації про походження мешканців, але є про розподіл за соціальними верствами, зазначено, що в Павлоградській міській окрузі проживає 57 осіб: з них купців – 7, міщан – 16, цехових – 30, дворових – 4 [16, арк. 63 зв.]. Порівняння двох відомостей дає уявлення щодо механізму випадіння запорожців з описово-статистичних джерел.

У Павлоградському повіті, який на той час був одним із найменш заселених, відомість від 27 квітня 1779 р. згадує лише дві державні слободи: Кальміуську та Білосарайську. Обидві населяли українці. У першому випадку з 93-х мешканців 16 були українцями з Правобережжя, а 77 – колишніми запорожцями. У Білосарайській слободі проживало 42 особи; з них – 9 українців з Правобережжя і 33 – колишніх запорожців. Крім того, на території повіту зафіксована така категорія населення, як «безхатні» – 382 особи. Серед них українців з Правобережжя було 44 чол., московитів – 1, вихрестів – 2, колишніх запорожців – 335. Загалом населення Павлоградського повіту станом на 1779 р. становило 592 особи, з них колишніх запорожців – 502. Показово, що 382 чол. з них проживали тут ще до утворення Азовської губернії, тобто в часи Запорожжя. За 1775–1779 рр. до Павлоградського повіту вдалося поселити лише 210 осіб, але 120 з них – колишні запорожці, 74 – українці з Правобережжя [16, арк. 117 – 118].

Схожою була ситуація в Олександрівському повіті. У 17-ти населених пунктах та округах на 1779 р. проживало 1455 осіб, з них 1074 – колишні запорожці, 306 – українці з колишньої Гетьманщини, 67 – московити [16, арк. 118 – 119]. До того ж, останні проживали лише в 2-х населених пунктах з 17-ти. В Олександрівському форштадті налічувалося 38 московитів зі 181 чол. Решту наповнювали українці з колишньої Гетьманщини (115 чол.) та колишні запорожці (28 чол.). В одному з приватних населених пунктів, який належав генерал-поручику, белгородському губернаторові П. Свистунову, значилося 25 московитів зі 110 чол. (колишніх запорожців – 85) [16, арк. 118 зв.].

Суттєво доповнює картину той факт, що населення чималої кількості приватних населених пунктів, які, за відомостями, мали статус «новозаселених», на 1779 р. повністю формували «колишні запорожці». Наприклад, в Олександрівському повіті це поселення, які належали генерал-майорові та оберкомендантові М. Ланову, полковникові Полтавського пікінерного полку та кавалерові А. Леванідову, інженер-поручникові Ф. Афанас'єву, бунчуковому товаришеві Є. Кобилану, козацькому старшині Ф. Рудю [16, арк. 118 зв.].

Але вже на початку 1780-х рр. з описово-статистичних джерел «колишні запорожці» зникають. Насправді ж лише змінюється підхід до фіксації цієї групи

населення, що добре видно, якщо вийти за рамки відомостей, атласів, ревізій і залучити просопографічну інформацію з метричних книг та сповідних записів. На рівні персоналій простежується перетікання колишніх запорожців в інші прошарки населення, у рамках яких вони тепер потрапляли до імперської статистики. Тяглисть перебування в краї традиційного населення зберігалася, що забезпечувало трансляцію запорозької спадщини в нових умовах.

Наступними важливими кроками на шляху з'ясування масштабів запорозької спадщини є аналіз демографічних тенденцій у краї в перші десятиліття після ліквідації Вольностей та особливостей горизонтальних зв'язків між різними прошарками населення. Демографічні показники мають відтінити, за рахунок яких груп відбувався природний приріст населення та його співвідношення з механічним приростом, в ідеалі – як корелюються тенденції в середовищі колишніх запорожців та різних прошарків переселенців. Дослідження ж горизонтальних зв'язків між групами населення поза привілейованим дворянським станом покликане прояснити взаємосприйняття між традиційним населенням і приходьками, вловити уявлення останніх про співвідношення краю з українськими та московськими просторами.

Непересічне значення тут, звичайно, за метричними книгами, інформаційний потенціал яких дає змогу не лише простежити демографічні зміни на рівні конкретних населених пунктів, а й досліджувати соціальні контакти різних груп населення. Метричні книги були визначені самою владою як основне джерело інформації про фізичних осіб. Вона тримала під постійним контролем їх ведення, а до ревізії 1782 р. укладалися спеціальні екстракти з них [14, с. 293]. Такі документи містили підсумовані дані про кількість народжених, одружених та померлих. Збереглися чисельні накази щодо упорядкування та зберігання метричних книг, правил фіксації даних, забезпечення вірогідності відомостей стосовно цивільного населення краю [5, арк. 48, 59, 109].

Наявна в метричних книгах інформація про хрещених батьків та одружених створює можливості для застосування опції «сили слабких зв'язків» М. Грановеттера [22, арк. 1360 – 1380], дозволяючи виявити на рівні населених пунктів неформальні малі референтні групи, їхнє місце та кількість у громаді, замкнутість чи відкритість, критерії утворення, кількісний склад та період існування.

Масштабність завдань потребує окремого прискіпливого дослідження на рівні максимально можливої кількості населених пунктів. Тільки тоді з'являться підстави для вірогідних висновків, що остаточно підведе ризику під оцінку впливу запорозької спадщини на цьому напрямкові. Наразі можна лише просигналізувати про потенційні можливості.

Показовим прикладом є метричні книги Святопокровської церкви Олександрівська за 1774 – 1788 рр., серед населення якого, за описово-статистичними джерелами, колишні запорожці разом з українцями домінували не лише в 1779 р., а й на початку XIX ст. Про це свідчить складена в міській ратуші 16 грудня 1808 р. відомість про чисельність міщан та купців на основі ревізії 1795 р. з доповненням інформації про осіб, які були пізніше включені до міського населення. У 1796 р. в Олександрівську мешкало 12 купців (6 московитів і 6 українців) та 97 міщан (46 московитів, 51 українець). На 1808 р., за відомістю, чисельність населення збільшилася та мала такий вигляд: 13 купців (6 московитів, 6 українців, 1 вихрест); 296 міщан (198 українців, 56 московитів, 15 євреїв, 4 волохів, 5 «цесарської нації дезертирів», одна дитина священників та одна особа, яка себе не ідентифікувала).

Крім того, на міщанському праві перебувало 5 однодворців (московити), 7 козаків з колишньої Гетьманщини та 6 військових поселенців [6, арк. 319 – 321].

Зведені відомості метричної книги Святопокровської церкви з позначенням кількості народжених, одружених та померлих за період з 1774 по 1788 рр. дають змогу, використовуючи статистичні методи, відтінити природний та механічний приріст населення [5, арк. 1 – 3].

Таблиця 1

Зведені дані метричної книги 1774 – 1788 рр.

Рік	Народилося			Вінчалися	Померли		
№	Чол.ст.№	Жін.ст.№	Разом	№	Чол.ст.№	Жін.ст.№	Разом
1774	2	3	5	9	466	4	470
1775	8	5	13	27	179	4	183
1776	-	-	28	№	41	3	44
1777	13	8	21	37	51	6	57
1778	Відомості відсутні						
1779	Відомості відсутні						
1780	44	45	89	45	23	-	№
1781	24	28	52	46	39	7	46
1782	46	41	87	47	48	9	57
1783	69	61	130	23	58	17	75
1784	33	33	66	24	47	14	61
1785	42	27	69	29	19	8	27
1786	46	30	76	20	17	6	23
1787	49	45	104	21	71	31	102
1788	23	25	48	25	390	59	449

З 1789 р. в Олександрівській фортеці починає також функціонувати військова церква Святого Олександра Невського і, відповідно, всі відомості про громадський стан військових та навколишнього населення фіксується в метричній книзі цієї церкви [5, арк. 79].

Для демонстрації можливостей реконструкції горизонтальних соціальних зв'язків у місті була обрана метрична книга за 1787 р., коли до приходу Святопокровської церкви належало населення з Олександрівського посаду, Олександрівської фортеці та навколишні поселення. А отже, у книгу заносилися відомості як про військове, так і про цивільне населення. Крім того, на вибір вплинув той факт, що в ній вказувалося на соціальне походження осіб, тоді як у попередніх книгах така інформація відсутня. Непоодинокими були тоді випадки «прив'язування» населення до балок або річок, що відбиває невизначеність правового статусу цієї землі, де проживала особа.

За метричною книгою Святопокровської церкви, у 1787 р. було зафіксовано 104 новонароджені дитини. Найбільша кількість дітей народилася в родинах міщан (37,5 %), поміщицьких підданих (36,5 %), родинах військових (10,6 %) та їх підданих (8,7 %). На всіх купців, «поддених», священників, цехових та чиновників припадає лише 6,7 %. При цьому документація Павлоградського, Маріупольського та Ростовського духовних правлінь про накладання епітимій як на військових, так і на відставних солдатів [7, арк. 3217 – 3227], свідчить про те, що у військових підданих жіночої статі, які належали вищим офіцерським чинам (командир прикордонного батальйону прем'єр майор Г. Руніч, комендант полковник М. Караватка), з'явилася велика кількість байстрюків.

Водночас серед військових та відставних солдатів спостерігається значна смертність, пов'язана з пияцтвом. Так, у 1797 р. у метриці похідної Олександроневської церкви зазначено 5 смертей внаслідок надмірного вживання алкоголю, тоді як за рік загалом зафіксовано 38 випадків смерті. Найбільша кількість смертей припадала на зимову пору року. Це було пов'язано з тим, що військові та відставні солдати на той час нерідко навідувалися до шинків, розташованих у німецькі колонії на о. Хортиця або в колонії Шенвізе [5, арк. 60, 79, 138]. Повертаючись до фортеці, військові мерзли в степу або тонули в Дніпрі [5, арк. 60. 70, 78 зв.].

Під кутом проблеми еволюції складу населення з'ясування (нехай і на локальному матеріалі) факту надлишкової смертності серед військових виводить на ширші пізнавальні обрії, ніж може здатися на перший погляд. Воно підсилює вплив тих обмежень, які накладали на природний приріст у цій соціальній групі вікові особливості та шлюбні стратегії відставних солдатів. Відповідно мілів потенціал для збільшення частки неукраїнського населення шляхом осадження в краї військових. Наскільки суттєво далася взнаки смертність серед військових, стане зрозумілим лише після фронтального демографічного дослідження.

Таблиця 2

Загальні особливості вибору батьками хрещених батьків для своїх дітей
(N = 104) $\chi^2 = 0,00$

Соціальний статус батьків	Соціальний статус хрещених батьків										
	Військові	Купці	Міщани	Поселяни	Поміщицькі піддани	Священники	Цехові	Управитель	Піддані військових	Поддений	Разом
Військові	6	0	4	0	0	0	1	0	0	0	11
Чиновники	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Купці	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Міщани	2	4	21	0	1	1	8	2	0	0	39
Поміщицькі піддани	1	2	3	1	28	0	3	0	0	0	38
Священники	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Цехові	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	3
Піддані військових	5	0	0	0	1	0	0	1	2	0	9
Поддений	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Разом	15	7	29	1	30	1	15	3	2	1	104

Відображена в таблиці № 2 статистика вибору хрещених батьків проливає світло на особливості горизонтальних контактів між різними групами населення. У теоретичному плані відповідна інформація метричних книг та залучення інших документальних джерел дає змогу виділити неформальні малі референтні групи в окремому населеному пункті, а також зрозуміти їхню взаємодію та роль у громаді. Застосування ж концепції «сила слабких зв'язків» М. Грановетера, за якою слабкі зв'язки (з колегами, сусідами, знайомими) мають більше значення, ніж сильні

(сімейні), відкриває перспективу з'ясування характеру соціальних комунікацій у громаді, специфіки відкритості чи закритості останніх, ступеня впливовості окремих особистостей. Це здатне поглибити уявлення про ті соціальні та демографічні трансформації, які відбувалися в окремо взятих населених пунктах, а в перспективі – і в краї загалом.

Як видно з таблиці № 2, домінував вибір хрещених батьків зі своєї соціальної групи. Проте впадає в око, що в середовищі міщан та поміщицьких підданих високий відсоток вибору з інших прошарків – відповідно 46 % та 36 %. Незаперечними лідерами серед «не своїх» є цехові, яких в Олександрівському посаді у 1788 р налічувалося лише 30 душ: 2 ковалі, 5 чоботарів, 6 кравців, 8 ткачів, 8 м'ясників та 1 фельдшер [15, с. 301]. Така закономірність вказує на авторитетність цехових у соціумі, хоча остаточні висновки можна буде зробити після спостережень на ширшому хронологічному проміжку. Оскільки серед цехових фіксуються й колишні запорожці, це, зі свого боку, виводить на з'ясування неформального статусу колишніх козаків, важливу ознаку для оцінки ролі запорозького населення в становленні нової системи соціальних комунікацій.

Про рівень впливу в Олександрівській міській громаді колишніх запорожців сигналізує той факт, що особи з їхнього середовища після запровадження в 1785 р. в Олександрівську міського самоуправління неодноразово обиралися на виборні посади. Зокрема, бургомістром два терміни відпрацював (в 1794 – 1797 й 1800 – 1803 рр.) колишній запорожець Марко Усатенко. Він же обіймав у 1788 – 1791 рр. посаду ратмана. Словесними судьями були колишні запорожці Іван Гасан та Федір Калашник, а цивільним старостою – Василь Саменко [15, с. 252]. Колишні запорожці також часто ставали ктиторами. За церковними відомостями Павлоградського духовного правління, у Святопокровській церкві ктиторами в різні роки фігурують колишні запорожці: Іван Усатий (1790 р.) [8, арк. 20 – 22], Федір Левченко (1792 р.) [9, арк. 35 – 37], Петро Самсика (1796 р.) [10, арк. 86 – 88], Василь Білокін (1797 р.) [11, арк. 3344 – 3346].

Подібною була ситуація в Єлисаветграді. Враховуючи беззаперечну перевагу українського населення, бургомістрами та ратманами цілком природно ставали саме українці. У 1757 р. першого бургомістра Івана Іванченка замінює Григорій Звенигородський, у 1762 р. посаду бургомістра обіймає Іван Ніжинець, якого через 4 роки замінює Терентій Чорний [21, с. 268].

У підсумку з'ясовані тенденції еволюції складу населення на території колишнього Запорожжя заперечують концепцію «Новоросії». Запорозьке населення увійшло до нових соціальних груп, створених за накинутими згори зразками. Вихідці з інших українських регіонів, передовсім з Правобережної України та колишньої Гетьманщини, не просто мали карколомну перевагу серед зовнішньої міграції. Разом із запорожцями вони забезпечували саму можливість подальшого загосподарення краю. Питання стояло руба: або всіма силами утримати запорожців і масово завезти українців, або свіжоспечені поміщики залишаться без робочих рук, а про амбітні плани розвитку краю можна буде забути. Переселенців з Криму, Балкан та Західної Європи вдалося залучити обмаль. Становили вони лише 0,4% від загальної чисельності населення, а тому погоди не робили. Їхня поява стала радше спробою розбавити українське населення, аніж надати якогось відчутного прискорення розвитку краю.

Усе це привело до збереження на новому кількісному рівні вирішальної переваги українського етнічного елементу. Пізніше на початку XIX ст. масове заведення до

краю селян з Чернігівщини та Полтавщини знімуть усі питання щодо збереження краю як органічної складової українського простору. Демографічні процеси демонструють стійку тенденцію на забезпечення переваги українського населення як через механічний, так і через природний приріст.

Джерела та література:

1. Бойко А. В. Запорозький зимівник. Запоріжжя, 1995.
2. Бойко П. Населення Новоросійської губернії 1778 року. *Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2009. Т. 18. С. 57 – 61.
3. Бойко П. Джерела з історії формування населення Олександрівського повіту останньої чверті XVIII – початку XIX століття: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ 2016.
4. Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. Киев, 1956.
5. Державний архів Запорізької області. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 1.
6. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 23779.
7. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 24287.
8. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 24213 – 24221.
9. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 24233.
10. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 24261.
11. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 24266.
12. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719 – 1858 гг.). Москва, 1976.
13. Кабузан В. М. Народы России в XVIII в. Численность и этнический состав. Москва, 1990.
14. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Запоріжжя, 2004.
15. Новицький Я. Твори у 5-ти томах. Запоріжжя, 2007. Т. 1. Novytskyi Ya. Tvory u 5-ty tomakh. Zaporizhzhia, 2007. Т. 1.
16. РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 5. RHADA. F. 16. Op. 1. D. 588. Ch. 5.
17. РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 797. Ч. 6. RHADA. F. 16. Op. 1. Spr. 797. Ch. 6.
18. РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 14. RHADA. F. 16. Op. 1. D. 797. Ch. 14.
19. Российский государственный исторический архив. Ф. 571. Оп. 6. Д. 1080. Л. 9 – 12. Rossyiskiy gosudarstvennij ystorycheskyi arkhiv. F. 571. Op. 6. D. 1080. L. 9 – 12.
20. Територія, мережа поселень, персональний склад запорозького козацтва середини 1770 – початку 1780-х рр. упор. П. Бойко, В. Брехуненко, А. Заяць, О. Амеліна. Львів; Київ, 2021.
21. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина й Лизаветчина). *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1929. Кн. 24. С. 207 – 302.
22. Granovetter M. S. The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*. 1973. № 6 (78). S. 1360 – 1380.

References:

1. Boiko, A. V. (1995). *Zaporozkyi zymivnyk*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
2. Boiko, P. (2009). Naselennia Novorosiiskoi hubernii 1778 roku. *Naukovi zapysky: zb. prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Kyiv. T. 18. S. 57–61. [in Ukrainian].
3. Boiko, P. (2016). *Dzherela z istorii formuvannia naseleння Oleksandrivskoho povitu ostannoї chverti XVIII – pochatku XIX stolittia*: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Holobutskyi, V. A. (1956). *Chernomorskoe kazachestvo*. Kyiv. [in Russian].
5. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoї oblasti. F. 123. Op. 1. Spr. 1. [in Russian].
6. Instytut rukopysiv NBU im. V. I. Vernadskoho. F. II. Spr. 23779. [in Russian].
7. Instytut rukopysiv NBU im. V. I. Vernadskoho. F. II. Spr. 24287. [in Russian].
8. Instytut rukopysiv NBU im. V. I. Vernadskoho. F. II. Spr. 24213 – 24221. [in Russian].
9. Instytut rukopysiv NBU im. V. I. Vernadskoho. F. II. Spr. 24233. [in Russian].

10. Instytut rukopysiv NBU im. V. I. Vernadskoho. F. II. Spr. 24261. [in Russian].
11. Instytut rukopysiv NBU im. V. I. Vernadskoho. F. II. Spr. 24266. [in Russian].
12. Kabuzan, V. M. (1976). *Zaselenye Novorossyy (Ekaterynoslavskoi y Khersonskoi hubernyy) v XVIII – pervoi polovynе XIX v. (1719–1858 hh.)*. Moskva. [in Russian].
13. Kabuzan, V. M. (1990). *Narodi Rossyy v XVIII v. Chyslennost y etnycheskyi sostav*. Moskva.
14. Lyman, I. I. (2004). *Rosiiska pravoslavna tserkva na pivdni Ukrainy ostannoї chverti XVIII – seredyny XIX stolittia*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
15. Novytskyi, Ya. (2007). *Tvory u 5-ty tomakh. Zaporizhzhia*. T. 1. [in Ukrainian; in Russian].
16. RHADA. F. 16. Op. 1. D. 588. Ch. 5. [in Russian].
17. RHADA. F. 16. Op. 1. Spr. 797. Ch. 6. [in Russian].
18. RHADA. F. 16. Op. 1. D. 797. Ch. 14. [in Russian].
19. Rosyyskyi hosudarstvennij ystorycheskyi arkhiv. F. 571. Op. 6. D. 1080. L. 9 – 12. [in Russian].
20. Terytoriia, merezha poselen, personalnyi sklad zaporozkoho kozatstva seredyny 1770 – pochatku 1780-kh rr. upor. P. Boiko, V. Brekhunenko, A. Zaiats, O. Amelina. Lviv; Kyiv, 2021. [in Ukrainian].
21. Shamrai, S. (1929). Do istorii zaliudnennia Stepovoi Ukrainy v XVIII st. (Krylivshchyna y Lyzavetchyna). *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN*. Kn. 24. S. 207 – 302. [in Ukrainian].
22. Granovetter, M. S. (1973). The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*. 1973. № 6 (78). S. 1360 – 1380. [in English].